

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ
Yayın No. : 55

TÜRKİYE DİYANET
VAKFI

GÜNÜMÜZ DİN BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI VE PROBLEMLERİ
SEMPOZYUMU
(27 - 30 Haziran 1989)

SAMSUN — 1989

TÜRKİYE'DE DİN PSİKOLOJİSİ ÇALIŞMALARINDA KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER VE BAZI TEMEL MESELELER

Doç. Dr. Hayati HÖKELEKLİ
Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi

19. yüzyılın ikinci yarısında psikoloji'nin bağımsız bir bilim olarak doğuşundan kısa bir süre sonra, kendi alt dalları da hızla çoğalmaya başladı. Bugünkü din psikolojisinin varlığı, böyle bir gelişme sonucunda ortaya çıktı. Esasen bütün insan ilimlerinin hızlı gelişimi, 20. asırda hayret verici bir noktaya ulaştı. Asrın başlarından itibaren psikoloji, sosyoloji ve kültürel antropoloji dine el atarak onun ne olduğunu anlamaya çalıştılar. Dinin kaynağını ve mahiyetini açıklamak maksadıyla teoriler kurdular.

Gerek A.B.D.'de ve gerekse birçok Avrupa ülkesinde ilmi psikolojinin ilk kurucuları, dinî olaylarla da yakından ilgilendiler. Bugün din psikolojisinin babası ve kurucusu olarak kabul edilen⁽¹⁾ W. James, genel psikoloji konularındaki vukûfiyeti ve araştırmalarıyla da tanınır. Dünyada ilk psikoloji enstitüsünü kurarak tecrübî psikoloji araştırmalarını başlatan W. Wundt, «Völkerpsychologie» isimli on ciltlik eserinde, din konularına da yer verdi. Dünyada din psikolojisi adı altında yayınlanan ilk kitap 1899 tarihini taşır.⁽²⁾ Fakat asıl bu bilim dalının gelişmesine yol açan ve klasik değerini her zaman korumuş olan çalışma, aslında bir konferanslar dizisi olarak hazırlanan ve ilk defa 1902 yılında yayınlanan, W. James'in eseridir.⁽³⁾ Onun izinden yürüyen K. Girgensohn Almanya'da eserini 1921'de yayınladı.⁽⁴⁾ Fransa'da ise, tecrübî usûle bağlı olarak gerçekleştirilen ilk din psikoloji araştırması 1913'de yayınlandı.⁽⁵⁾

- (1) Deconchy, Jean-Pierre, «La psychologie des faits religieux», Symposium recueilli par H. Desroche et J. Seguy, Introduction aux Sciences Humaines des Religions, Paris 1970, s. 154.
- (2) Starbuck, E. Diller, The Psychology of Religion, 1899.
- (3) James, William, Varieties of Religious Experience, Longmans, Breen, New York 1902; Fransızca tercümesi: L'expérience Religieuse. Essai de psychologie descriptive (trad. F. Abauzit) Paris-Alcan, Geneve-Kündig 1906.
- (4) Girgensohn, Karl, Der Seelische Aufbau des religiösen Erlebens, Leipzig 1921.
- (5) Clavier, Henri, L'idée de Dieu chez L'enfant, Paris 1913.

Psikolojik bakış açısıyla dinî olayları incelemeye çalışan bu ilk teşebbüslerin ardından, bir durgunluk dönemine girildiğini görüyoruz. İlmî çevreler, dinî olayların psikolojisine bir süre ilgisiz kaldılar. 1926'da yapılan VIII. Uluslararası Psikoloji Kongresi'nden sonra, din psikolojisi hemen hemen ortaldan kaybolmaya başladı. Bu durum 1957'de yapılan XV. kongreye kadar sürdü. Din Psikolojisi tarihinde 1930-1960 arası ölü bir devre olarak kalmıştır.⁽⁶⁾ Din psikolojisinin ilmî bir disiplin olarak ciddi gelişmeler kaydetmesi, kendi metodunu, statüsünü ve konusunu açıklığa kavuşturması, ancak 60'lı yıllardan sonra mümkün olabilmektedir.

İlk başlarda Kilise çevreleri insan ilimlerinin dine el atmasından fevkalâde rahatsız olmuş, ilk din psikologlarının çalışmalarında ortaya koydukları görüşleri, kendi bakış açılarına yönelik bir tehdit ve tehlike olarak algılamışlardır. Bir süre bu bilim dallarına uzak duran dinî çevreler, II. Vatikan Konsilinin (1962-1965) ardından, bu alanlarda eğitim görmeyi teşvik ederek, kısa zamanda bu bilimlerde söz sahibi kimselerin yetişmelerini sağlamışlardır.

Dinî çevrelerin psikolojik ve sosyolojik din teorilerinden tedirgin olmaları sebepsiz ve yersiz değildir. İnsan ilimlerinin dini izah etmek için oluşturdukları teorilerin genelde ortak vasfı dinî, «insânî bir veri, insan mahsulü» olarak ele almış olmalarıdır. Esasen bu anlayış Batı'da, «aydınlanma dönemi» olarak adlandırılan 18. yüzyıldaki bir düşünce eğiliminden ilhâmını alan ve 19. yüzyıldan itibaren ilim çevrelerine hâkim olan genelleştirilmiş «tekâmülcülük» fikriyle beslenen bir gelenek olarak yerleşmiştir. Bundan böyle dinin ilmî açıklaması dini, genetik şemâya göre ona hayat veren tabiî unsurlara indirgemekten ibâret olarak görülmüştür.

Meselâ Durkheim'a göre din, psiko-sosyal kaynaklı bir olaydır. «Bir araya toplanmış insanlardan açığa çıkan bu çok hususi hayat», içerisinde, «ferdin sahip olduğundan daha yüksek, bununla birlikte fertle iletişim kurabilen bir enerji kaynağı» aramak gerekir. Böylece kolektif şuurdan kaynaklanan din, muhtevâ ve gayesi itibarıyla sosyaldır. Durkheim'ın teorisini şu formül özetler : «Tanrılar, sembolik olarak düşünülmüş halklardır.»⁽⁷⁾ Buna karşılık W. James için din, esas olarak sub-

(6) Godin, André, «Tendances actuelles et organisation internationale de la psychologie religieuse», *Adulte et Enfant devant Dieu*, Bruxelles 1968; Gorsuch, Richard L., «Psychology of Religion», *Annual Review of psychology*, 1988, c. 39, s. 202.

(7) Durkheim, E., «De la définition des phénomènes religieux», *Année sociologique*, 1897-98, s. 20 vd.; Vergote, Antoine, *Religion, Foi, Incroyance*, Bruxelles 1983, s. 11.

jektif bir şuur olayıdır ve bu durumda sosyolojiden değil psikolojiden açığa çıkmaktadır. Dinin kaynağı ve esası, yoğun bir duygusal tecrübe içerisinde bulunmaktadır. Doktrinler ve dinî müesseseler dinin özünü teşkil etmeyip, bunlar daha ziyade dinî tecrübenin ikinci derecede tezahürleri olarak açıklanmak zorundadırlar.⁽⁸⁾ Freud'da, daha genel bir teori çerçevesinde, dinin, tabiatın başlayarak, kültürün doğuşuna sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermeye çalışır. Din ve ahlâkla birlikte her medeniyet baba ile ilişkilerden kaynaklanır. Anlaşılmamış çatışmalar ve iki yanlı ilişkilerden meydana gelmiş olan yavaş bir tekâmül yoluyla insanlık, tek tanrıcılığı ve sonuçta da hıristiyanlığı yarattı. Allah fikri, babayla ilişkiyi karakterize eden acı verici durumun ve arzuların, bü-yütülmüş bir ana-baba figürü üzerine yer değiştirmesidir.⁽⁹⁾

Bir asra yaklaşan geçmişine rağmen, bugün hâlâ din psikolojisinin konusu, metodu ve gayesi tartışılmaktadır. Din psikolojisi tarihi, soy zinciri kadar, teorik çelişkiler ve bakış açılarında bir çokluk göstermektedir. Bu, hem din alanının muazzam genişliğinden ve hem de psikolojideki doktrin farklılıklarından ve psikoloji dallarının çok çeşitliliğinden ileri gelmektedir. Bundan dolayı da, şimdiye kadar bu alanda yapılan çalışmalar ve ortaya konulan eserlerin genel olarak dinin tam bir psikolojisini açığa çıkardığını söylemek çok yanıltıcı olur. Veya böyle bir iddia, bir ölçüde belki hıristiyanlık için ileri sürülebilir. Zirâ, bugün Batı'daki din psikolojisi çalışmaları hıristiyanlığın sınırını hiçbir şekilde aşmış değildir. Bu alanda dinlerarası mukayeseli çalışmalara henüz rastlayamıyoruz; bu ancak bir temenni olarak sözkonusu edilmektedir. Bundan dolayı da, hıristiyan kültür çevresi ile sınırlı bu araştırma sonuçlarını genelleştirmek ve bunları evrensel hakikatler gibi değerlendirmek, son derece sakıncalı ve engelleyici olur.

Esasen, sosyal bilimlerde konuların tam bir tarafsızlıkla ele alınmasını beklemek de aşırı iyimserlik olur. Nitekim yerli-yabancı birçok araştırmacı bu hususa işaret etmektedir.⁽¹⁰⁾ Şahsî vaziyet alışlar, işâretlerin algılanmasını ve bunlarla ilgili yorumun hazırlanmasını kaçınılmaz olarak değiştirmektedir. Aynı kelimeler ve aynı hareketler kişinin bir inanç ya da uygulamanın içinde veya dışında bulunmasına göre de-

-
- (8) James, W., *L'expérience Religieuse*, 2. bas., Paris-Geneve 1908, s. 25-27; 422-427.
- (9) Freud, S., *Totem et Tabu*, Payot, Paris 1972; Yavuz, Kerim, *Psikanalizde İlk Dinî Gelişmeler*, Erzurum 1987, s. 19-22.
- (10) Vergote, a.g.e., s. 21-23; Aydın, Mehmet S., «Beşerî İlimler ve Ahlâki Değerler», 1. Felsefe ve Sosyal İlimler Kongresi, Bildiriler (7-11 Mayıs 1984), Erzurum 1984, s. 112-119.

gişik bir anlam kazanabilmektedir. Bundan dolayı, gerek kültür farklılıkları ve gerekse zihniyet ve inanç farklılıkları araştırmaların sonuçlarını önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Çoğu zaman araştırmacı kendi kültür şartlarından, sahip olduğu inanç ve değerlerden bütünüyle bağımsız hareket edememektedir. Özellikle din gibi insan kişiliğini derinden ilgilendiren bir konuda tarafsızlık ilkesini tam olarak uygulamak pek kolay olmaz. Prensip olarak herkesin kullandığı metodlar ve kavramlara şahsî ilgilerin ve çevrenin önkabüllerinin nasıl yansıdığını anlamak için, din psikolojisinin ilk öncülerinden ikisini örnek olarak ele alabiliriz. Bunlar aynı yıllarda yaşamış olan W. James ve S. Freud'dür. James'in psikolojisi kendi kültürel çevresinin bütün izlerini taşır. Liberal protestanlık bu psikolojide, kiliseye bağlı hıristiyanlığı hiç dikkate almaksızın yerini, kalbin derinliğinde bulunan dinî bir ışık fikriyle doldurdu. Bu dönemde Amerikan toplumu dine önemli bir ahlâkî görev verdiği için, doğuş halindeki psikolojiden insanın dinî boyutunu incelemesini ve onu garanti etmesini bekledi. İçe bakışçı bir psikoloji kavramı ve onun hemen hemen felsefî gâyesiyle birleştirilmiş olan bu birbiriyle alâkalı faktörler, dinî tecrübe üzerinde kutuplaşan ve dini, duygular üzerine kurmaya çalışan bir din psikolojisine yer verdiler. Buna karşılık Freud, subjektif şuura güven duymaz; zirâ klinik tecrübe onu, içe bakış psikolojisi, şuurun hataları ve yetersizlikleri konusunda aydınlattı. Üstelik, ilmî bir akılcılıkla yetişmiş ve kararlı bir dinsiz olan Freud, şahsî olarak dini, kültürel bir kalıntı olarak kabul etti. Dinle ilgili olarak psikanalizin prensip olarak tarafsızlığı hususundaki açıklamalarına rağmen o, dinin bir «yanılsama» olduğunu göstermek ve onun faydalı olmaktan çok zararlı olduğunu açıklamak gayesiyle birçok incelemesini dine hasretti. Freud'un teorileri üzerinde yetiştiği çevrenin etkilerini açığa çıkaran pekçok araştırmaya rastlamak mümkündür.⁽¹¹⁾

Batı'da müşahade ettiğimiz bu gelişmelere karşılık ülkemizde din psikolojisi, 1950'lerden sonra tanınmaya başlandı. Bu alandaki ilk çalışmaları ilâhiyatçılar başlatmış olmakla birlikte, bu ilk dönemin ürünleri teorik olmaktan öteye geçemedi. İlk tecrübî din psikolojisi araştırmasını, bir psikoloji doçenti gerçekleştirdi.⁽¹²⁾ Son yıllarda, kendi kültür örneğimizi esas alan tecrübî çalışmalar artmakta ve bunların tamamını da ilâhiyatçılar yürütmektedirler. Bu durum sevindirici olmakla birlikte, bu bilim dalının problemleri şimdiye kadar hiç tartışılmamıştır. Batı'da doğup gelişen din psikolojisinin kendi ülkemizde hangi şartlarda ilmî

(11) Bkz. Fromm, Erich, Freud Düşüncesinin Büyüklüğü ve Sınırları (çev. Aydın Arıtan) İstanbul 1980, s. 5-29; Bedri, Malik Babibikir, Müslüman Psikologların Çıkmazı (çev. Harun Şencan) İst., 1984, s. 57-67; Yavuz, a.g.e., s. 60-70.

(12) Özbaydar, Belma, Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, İstanbul, 1970.

bir gelenek olarak gelişme imkânı bulabileceği meselesi, temel bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Bunu halletmediğimiz takdirde, sağlam temeller üzerine oturtmamış, sınırları tam olarak belirlenmemiş bir belirsizlik ortamında yapılacak her çalışma verimli ve kalıcı olmaktan uzak olacaktır.

Din ve kültür farklılığının ortaya çıkardığı problemleri görmezlikten gelmek ve bütün çizgileriyle bağımlı bir yol izlemek, bizi, kendi meselelerimize çözüm üretici çalışmalar yapmaktan alakoyacaktır. Bundan dolayı, öncelikle cevabı aranması gereken soru şudur : Türkiye’de yaşayan müslüman bir din psikoloğu, olayları hangi bakış açısıyla ele alacaktır? Batılı meslekdaşlarının geliştirdikleri kavramları, teorileri, ölçme araçlarını, hıristiyan örneklem üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmalardan elde ettikleri sonuçları, hangi ölçüler içerisinde kendi çalışmasına taşıyacaktır?

Asrın başlarında M. İkbâl’in⁽¹³⁾ Batı’da ortaya atılan bazı psikolojik din nazariyelerini inceleyerek, bunlar karşısında tenkitçi bir tutum alması uyarıcı ve dikkat çekicidir. O, bu moda nazariyelerin dinin dış kabuğunu bile izah etmekten uzak olduklarını belirtir. Tecrübeye dayalı bir dinî araştırma esasen islâmi geleneğin tasvip ve desteğine sahiptir. Ancak, din psikolojisi araştırmasına kendisini vermiş olan kimse iki türlü objektifliği gerçekleştirmeden hakikata ulaşamaz. Herşeyden önce araştırmacı mevcut görüşleri tam bir tasfiye işlemine tâbi tutmalı, hiçbir önyargıya kapılmadan araştırmasını yürütmelidir. Daha sonra, araştırdığı konuya uygun hususi teknikler kullanarak ve olayı kendisi de bizzat içten yaşamaya çalışarak, ancak elde ettiği bulguları da inceden inceye süzgeçten geçirip, kendine ait psikolojik ve fizyolojik bütün subjektif unsurları bertaraf ederek sonuca varmalıdır. Böylece bir çalışma sonucunda elde edilecek olan tecrübe aslî, esasî ve fitrî bir tecrübe olacaktır ve kişiye tereddütsüz kendi hakikatini kabul ettirecektir.

Son zamanlarda, Avrupa ve Amerika’nın çeşitli üniversitelerinde yetişmiş bazı müslüman sosyal bilimcinin gayretleri de burada anılmaya değerdir.⁽¹⁴⁾ Batı’da son asırda hızla gelişen insan ilimlerinden müslüman araştırmacıların nasıl istifade edebilecekleri, bu ilimlerin müslüman ülkelerde hangi temele oturtulması gerektiği yolundaki düşünceler, bu konudaki bir uyanışı haber vermektedir. Ancak bu fikrî gay-

(13) İkbâl, Muhammed, İslâm’da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü (çev. Sofi Huri), İstanbul, 1964, s. 199 vd.

(14) Bedri, a.g.e., s. 11, 73 vd; el-Haşimî Abdulhamid, «Psikoloji dalını islâmîleştirme üzerine», İlyas Bâ-Yunus, Niçin İslâm Sosyolojisi (çev. İlm Güner) İst. 1988, s. 89-109.

retler içerisinde din psikolojisine yer verilmemiş olması bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Kültürlerarası farklılaşmada dinin belirleyici rolü dikkate alınmadan ve doğrudan doğruya dinî olayları konu edinen bilim dallarının durumu değerlendirilmeden, alternatif çözümlere ulaşmak kolay değildir.

Din psikolojisinin ilâhiyat merkezli mi yoksa insan merkezli mi bir ilim olfası gerektiği konusu geçmişte tartışma konusu olmuştur. Fakat bugün onun bir insan ilmi, din konulu insan ilmi olduğu kabul olunmaktadır. Psikolojinin bir alt dalı olarak vücut bulmuş olan din psikolojisi, onun metod ve tekniklerini kullanarak bilgi toplamaktadır. Bu durumda din psikolojisi, ilâhiyat bilgisinden daha fazla, köklü bir psikoloji bilgisi gerektirmektedir. Dinî olayların açıklanmasında, fizyolojik psikolojiden sosyal psikolojiye kadar çeşitli psikoloji dallarının verdiği bilgilerle ilişki kurulması bir ihtiyaç olarak kendisini göstermektedir. Öğretim şartlarımız içerisinde bu imkâna sahip olduğumuzu söylememiz oldukça zordur. Bu açığı kapatmak daha ziyade araştırmacının şahsî gayretine kalmaktadır. Bu durum, lisans seviyesindeki öğretimde bir başka zorluğu beraberinde getirmektedir. Yeterli bir psikoloji alt yapısına sahip olmayan öğrencilerimizin, din psikolojisi konularını kavramaları ve ondan istifade etmeleri sınırlı kalmaktadır. Bir başka yönden de, dinî olayları ve gerçekleri yalnızca dinî nasların bakış açısıyla değerlendirmeye alışkanlığına sahip kimselere konuları insanî ve tabî bakış açısıyla kavratmaya çalışmak kolay olmamaktadır.

Din psikolojisi, müsbet bir ilim olarak tecrübeye önem vermektedir. Bundan dolayı da bu alandaki araştırmalarda anket, test, mülâkat gibi bilgi toplama tekniklerine sıklıkla başvurulmaktadır. Kemmiyet ifade eden değerlerin ilimce kabul edilebilir mânalı bilgiler seviyesine yükselmesinde istatistik işlemlere gittikçe daha çok önem verilmektedir. Bütün dünyada bilgisayar teknolojisinin gelişmesi bu konuda hem büyük kolaylıklar sağlamış fakat hem de araştırmacıların ilâve yeni bilgilerle mücehhez yetişmelerini gerekli kılmaktadır. Daha işin başında araştırmacıların böyle bir formasyon kazanabilmeleri için elimizde yeterli vasıta ve imkânlar yoktur.

Din konusu ülkemizde her yönden hassasiyetini korumaktadır. Çeşitli kesimlere yönelik olarak yürütülen tecrübî araştırmalarda, zaman zaman karşılaşılabilen idari ve bürokratik güçlükler bir tarafa bırakılırsa, halkımızın konuyu algılama biçimi ve tepkisi, bazen sıhhatli neticeler elde etmeyi güçleştirmektedir. Özellikle yetişkin kuşaktakiler, dinî inanç ve yaşantılarıyla ilgili samimi bilgiler vermekten kaçınmakta, araştırmacının kimliği ve bulunduğu ortama göre olduğundan farklı cevapları işaretleyebilmektedirler.

Esasen bugün elimizde, kendi inanç sistemi ve kültürümüze göre düzenlenmiş ölçme araçları da bulunmamaktadır. Batı'lı araştırmacıların kullandıkları vasıtaları örnek almakla hırlıkta, muhtevâ itibariyle tamamen kendi toplum şartlarımızı dikkate alan araştırma vasıtalarının geliştirilmesi, en önemli bir ihtiyaç olarak kendisini göstermektedir.

Sanatta olduğu gibi ilimde de gelişmenin yolu önce taklit, sonra sentez ve nihayet bağımsız eser verme merhalelerinden geçerek tamamlanır. Ne yazık ki ülkemizde din psikolojisi alanında şimdiye kadar, bu bilim dalının uğraştığı bütün konuları içine alan telif ya da tercüme bir eser yayınlanabilmiş değildir. Lisans ya da yüksek lisans-doktora derslerinde öğrencilerimizin istifade edebilecekleri yayınlar yok denecek kadar azdır.

Bütün bu güçlükler karşısında araştırmacıların sıkı bir işbirliğine girerek, bilgi ve tecrübe alışverişinde bulunmaları gerekir. Yapılan çalışmaların ülkemizin dinî hayatını müsbet yönde etkilemesi, bunların bir bütünlük içerisinde ve belli hedefler doğrultusunda yürütülmesiyle mümkün olabilir. Bu bakımdan İzmir İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi ve Psikolojisi Anabilim Dalının başlattığı diyalog önemlidir. Bununla birlikte, yukarıda sıralamaya çalıştığımız meseleler, müşterek problemlere sahip olan din sosyolojisi ve din psikolojisi bilim dallarında çalışan araştırmacıların ayrı bir sempozyumda bir araya gelmeleriyle, daha kolay çözüme ulaşabilir kanaatındayım.

Öğrencilerimiz kadar, diğer bilim dallarında çalışan bazı meslektaşlarımız zaman zaman din psikolojisinin bir bilim olarak değeri ve faydası konusunda sorular yöneltmektedirler. Onun için, tebliğimin bu son bölümünde kısaca bu bilim dalının toplumumuz açısından yapabileceği görevin ne olduğunu belirtmek istiyorum.

İnsan yetiştirme ve eğitim-öğretim faaliyetinin her türlü, sağlam bir insan bilgisine ihtiyaç gösterir. Dinî eğitim ve irşat hizmetlerinde, muhatapların dinî gelişim özelliklerinin ve içinde buldukları ruh hallerinin tanınması, ancak sistemli bir araştırmayla sağlanabilir. Batı âleminde, din psikolojisi ve din sosyolojisi gibi bilim dallarının araştırma sonuçlarından din eğitim-öğretiminde en üst seviyede istifade etmek amacıyla kurulmuş hususi organizasyonlara ve teşebbüslere rastlıyoruz.⁽¹⁵⁾ Günümüz şartlarında uyumlu, dengeli, sağlam kişilik sahibi mümin fertlerin yetiştirilmesinde, teorik olmaktan çok gerçekçi temele dayalı olarak yapılmış din psikolojisi araştırmaları önemli katkılarda bulunabilir. Fert ve toplum olarak insanlarımızı etki-

(15) Godin, a.g.e., s. 21.

leyen çeşitli bätül inanışlar, taassup, dinî şüphe ve tereddütler, dinsizlik ve din aleyhtarlığı gibi tutumların ve davranışların kaynaklarının ve yapılanma şartlarının araştırılarak açığa çıkarılması sonucunda, bunlara karşı düzenlenecek dinî eğitim ve işaret programları etkili hale konulabilir. Camilerimizde okunan hutbelerin ve yapılan vaazların gerçekten eğitici, aydınlatıcı, yol gösterici olmasını sağlayacak kaide ve esasların geliştirilmesi, cemaat psikolojisini esas alan tecrübi araştırma sonuçlarına dayalı bilgilerle mümkün olabilir. Bundan dolayı da din psikolojisi araştırmalarının geliştirilmesi ve uygulamaya dönük konulara öncelik verilmesi önem taşımaktadır.